

Inleiding

"EN" verbindt woorden, zinsdelen of zinnen, maar het is niet altijd duidelijk wat "en" precies verbindt. Zo heeft de Postbank laatst een boekje uitgegeven met de titel:

Waar gaat dit boekje over?

1. Gaat het over één wet die de studiefinanciering en de Postbank regelt?
2. Gaat het over 2 wetten: één over de studiefinanciering en één over de Postbank?
3. Gaat het over het verband tussen een wet (over studiefinanciering) en de Postbank?

En voor wie is dit boekje eigenlijk:

1. Is het voor alle scholieren en voor de studenten die 18 jaar worden?
2. Is het voor alle personen die scholier of student zijn, en die 18 jaar worden?

Sommige auteurs weten dit ook erg subtiel te hanteren (al hebben ze dat niet altijd in de gaten).

Momentopname in een Algerijns binnenhuis, waar de verlokkingen van het westen en de strenge traditie soms net zo hard botsen als in de straten van de stad.

Waren er botsingen tussen:

1. de verlokkingen van het westen, en de strenge traditie;
2. of tussen de verlokkingen van het westen, en de verlokkingen van de strenge traditie?

Soms is het gevolg regelrechte humor (Geknipt voor u door VN):

VIKTOR LAZLO (1980)

Belgische zangeres geboren op Martinique. Moeder is Engels en vader van Martinique. Vaste vriend Patrice Vermeulen, een mode fotograaf. Dochter Céline (1977) uit zijn eerste huwelijk. Viktor Lazlo is een artiestennaam die zij overnam uit de filmindustrie Casablanca.

(Sterren-kalender)

REGENPAK

Voor sportieve dames en heren met verdeckte sluiting. Grijs met groen.

(Doesburgs Weekblad)

Volgende week in Meelevan:

Libelle-redactrice Herma Nijhuis liep een dag mee met Anja, moeder en vrouw van een binnenschipper!

(Libelle)

In het rechter stukje voelde de auteur al nattigheid, gezien het (verkeerde) accent. We zullen wel nooit zeker weten of Anja ook moeder was van een kind dat (nog?) geen binnenschipper is.

Het is lang niet altijd duidelijk welke woorden of zinsdelen door "en" gekoppeld worden.

In principe is dit alles natuurlijk te ondervangen; in principe kunnen al deze zinnen eenduidig verwoord worden. Vaak is dat gewenst, soms niet. Immers dubbelzinnig is ook zinnig, en soms zelfs effectiever dan eenduidig (Landheer 1980, Intermediair 16 (14) 3-29, 1980).

Interpunctie en duidelijkheid

Vaak kan men door juist gekozen interpunctie onduidelijkheid of dubbelzinnigheid vermijden. Simpel gesteld zijn er 2 systemen voor interpunctie.

1. Het retorisch systeem: plaats de interpunctietekens op de plaatsen van de natuurlijke pauzes, als men de tekst hardop zou lezen.
2. Het grammaticale systeem: een serie strikte regels die precies bepalen waar welk interpunctieteken moet komen.

Vaak zal de uitkomst van beide systemen hetzelfde zijn. Dat is niet zo verwonderlijk, omdat het grammaticale systeem gemaakt is om de structuur van teksten duidelijk te maken; dan is er overeenstemming tussen interpunctietekens en natuurlijke pauzes bij het hardop lezen. Maar soms leiden beide systemen tot verschillende uitkomsten.

Als we een systeem van grammaticale regels kiezen, welke regels kiezen we dan? Drie voorbeelden.

1. Godfried Bomans en ik hebben vroeger geleerd voor iedere bijzin een komma te plaatsen. Het onderscheid tussen beperkende en uitbreidende bijvoeglijke bijzinnen was ons vroeger niet bijgebracht. Godfried Bomans is die regel zijn leven lang trouw gebleven, tot groot vermaak van Battus (Volkskrant, 14 oktober 1988). De regel "plaats voor een bijzin altijd een komma" is een starre regel die op vele gronden afgekeurd kan worden. (1) Hij is in strijd met het retorisch principe: bij het uitspreken van een tekst met een beperkende bijzin pauzeert men niet voor de bijzin (als deze tenminste direct staat achter het zelfstandig naarwoord waar de bijzin op terug slaat). (2) Hij maakt het verfijnde onderscheid onmogelijk tussen zinnen zoals "De werknemers die hard werken, krijgen salarisverhoging" en "De werknemers, die hard werken, krijgen salarisverhoging". Het enige voordeel van de regel "plaats voor een bijzin altijd een koma" is, dat men minder hoeft na te denken bij het schrijven.
2. In het Engels is er heel wat gebakkeleid over de opsomming "A, B (,) and C". Het werd zelfs voorgesteld als een strijd tussen de degelijke, eerbiedwaardige boekenuitgevers en de al te snelle krantenjongens, die alles doen om ruimte te sparen inclusief komma's schrappen. Die prestigestrijd droeg niet altijd bij tot helder, constructief nadenken. Overigens heeft dit in Engelssprekende landen ook tot een intelligente discussie over het al dan niet gebruiken van een komma voor "en" geleid. De volgende regels lijken me een goede combinatie van het retorische en het grammaticale principe. (1) Als A, B en C staan voor woorden (zelfstandige naamwoorden, bijvoegelijke naamwoorden, bijwoorden of zelfs voorzetsels) op gelijke

grammaticale posities, zet dan bij voorkeur geen komma. "Marijke, Xandry en Wim zijn het daarmee eens." "Jij bent vriendelijk, intelligent en mooi." "Hij keek omhoog, omlaag en opzij." "Hij zocht op, onder en achter de kast." (2) Als A, B en C staan voor zinsdelen of zinnen, plaats dan een komma. "Hij zocht op de tafel, achter de kast, en onder het bed."

3. Vroeger gold in het Nederlands de regel: zet nooit een komma voor "en"; dat leidt soms tot verwarrende zinnen.

Enkele voorbeelden dat het fout gaat

Hier volgen enkele voorbeelden van gepubliceerde zinnen die door hun interpunctie de eerste keer verkeerd gelezen worden. Dat kan toch niet de bedoeling zijn. Hoewel... het is een idee om te onthouden om op deze manier bewust (als stijlfiguur) de lezer even op het verkeerde been te zetten: een stijlfiguur die je niet vaker dan één maal per jaar moet gebruiken...

nisten. Donner schrijft uiteraard mooi over het verpleegtehuis waarin hij verblijft, Brandt Corstius verwijst als reactie op de P.C. Hooft-affaire wat vaker naar Elco Brinkman en Pam heeft tijdens de Maimonides-zaak het geluk gehad dat hij over een joodse vader en een niet-joodse moeder beschikte, maar alle vier komen ze toch met dezelfde, voor mij soms moeilijk te doorgronden combinatie van, aan de ene kant, politieke en morele wereldproblemen en, aan de andere kant, de intiemste eigen ervaringen.

Vanzelfsprekend is het hier aangereikte perspectief, dat expliciet met de (van godsdienst doortrokken) cultuur rekening tracht te houden, slechts specifiek en beperkt en moet het noodzakelijk aangevuld worden vanuit andere perspectieven. Zo wordt hiermee bijvoorbeeld niet verklaard waarom de zaak escaleerde, het verklaart niet de moord als zodanig. Dat het van belang zou zijn bijvoorbeeld meer te weten over eventueel reeds bestaande spanningen

Nederland 2, 20.19, voo. In Programma van het jaar wordt op de van Veronica bekende luchtige wijze teruggeblikt op de opmerkelijkste gebeurtenissen van 1988, en zal presentator Koos Postema nog eens npraten met personen die bij

goud van Yvonne van Genip, de Nederlandse medailles op de Olympische Zomer- en Winterspelen en het Europees kampioenschap voetbal in West-Duitsland, met als absolute topper de wedstrijd tegen West-Duitsland en de finale tegen Rus-

Petula Clark treedt op in het „Programma van het jaar“.

die gebeurtenissen betrokken waren. Daarbij zal ongetwijfeld ruime plaats worden ingeruimd voor de opmerkelijke Nederlandse sportprestaties van het afgelopen jaar: de Europa Cup van PSV, het

land, toen heel Nederland aan de buis gekleefd zat. Het geheel wordt doorspekt met liedjes en amusement uit het afgelopen jaar en met optredens van BZN, Petula Clark en De Meisjes. ■

18-01-1989

5

Ik bewonder Renate Rubinstein uitermate als schrijfster en als moedig intellectueel, maar helaas gaat het soms ook bij haar mis:

Mijn bezwaar tegen dat boek van Harry was vooral dat het een typisch regentenboek was, van een schrijver die zich met de heersende elite identificeerde, de parlementaire democratie

die bij ons heerst verachtelijk noemde, nooit informeerde naar politieke gevangenen en gedwongen suikerrietwerk heel goed vond. Castro had gezegd: 'Voor de revolutie over is, zal het

Een voorstel:

Zijn er goede, strikte regels die de voordelen combineren van het retorische systeem en een grammaticaal systeem? Vast wel.

1. Als "en" twee zinnen verbindt, zet altijd een komma voor en.
(1) De komma staat dan altijd op de plaats waar bij hardop lezen een pauze valt. (2) Het is gebruikelijk om voor andere voegwoorden tussen zinnen (zoals "want" en "maar") wel een komma te plaatsen; waarom voor het voegwoord "en" in het Nederlands een uitzondering gemaakt wordt, is mij een raadsel. (3) Deze komma voor "en" maakt altijd de zinsstructuur duidelijker, en komt dus de lezer tegemoet. (4) Soms kan de "en" weggelaten worden, en dan zou men altijd een komma, of zelfs een puntkomma plaatsen. (5) Soms kan men overwegen om er twee zinnen van te maken: door dan een punt voor "En" te zetten; het is aan de schrijfster of zij beide zinnen bij elkaar wil houden met "komma en", of wil scheiden door "punt En".
2. Als "en" twee woorden verbindt die op gelijke grammaticale hoogte staan, zet geen komma. In dat opzicht verandert er dus niets met het gebruikelijke systeem.
3. Als "en" staat tussen twee woorden die niet op gelijke grammaticale hoogte staan, plaats dan een komma om duidelijk te maken wat bij elkaar hoort. Vooral als "en" staat tussen reeksen met voorzetsels, kan dit nuttig zijn. Bijvoorbeeld:

De regel "plaats voor "en" nooit een komma" is een starre regel die op vele gronden afgekeurd kan worden. Het enige voordeel van deze regel is, dat men minder hoeft na te denken, tenminste bij het schrijven.

- * Sommigen maken een onderscheid voor korte en lange zinnen. Bij korte zinnen verbonden door een voegwoord zetten ze geen komma, bij lange zinnen wel. Ik (maar dat is persoonlijk) prefereer éénduidige, strikte interpunctieregels. Anders heb je problemen of hij wel lang genoeg is (daar gaat Margreet over). Een komma tussen zinnen kan alleen maar helderheid scheppen; als je er eenmaal aan gewend bent, stoort hij nooit.

Wat is een zin?

"Een zin is wat een schrijver een zin maakt." Vergelijk de volgende voorbeelden:

- "Het postuleren van een macromutatie waardoor de Zilvermeeuw en de Kleine mantelmeeuw als afzonderlijke soorten ontstonden, is onnodig, onelegant en zelfs strijdig met de gegevens, omdat er geen discontinuïteit in de keten meeuwenrassen gevonden is."
- "Het postuleren van een macromutatie waardoor de Zilvermeeuw en de Kleine mantelmeeuw als afzonderlijke soorten ontstonden, is onnodig en onelegant, en zelfs strijdig met de gegevens, omdat er geen discontinuïteit in de keten meeuwenrassen gevonden is."
- "Het postuleren van een macromutatie waardoor de Zilvermeeuw en de Kleine mantelmeeuw als afzonderlijke soorten ontstonden, is onnodig en onelegant. Het is zelfs strijdig met de gegevens, omdat er geen discontinuïteit in de keten meeuwenrassen gevonden is."

Grammaticaal en logisch zeggen deze zinnen hetzelfde, maar retorisch verschillen ze aanzienlijk. De laatste 2 zinnen hebben het voordeel, dat daarin duidelijk is dat de laatste bijzin met "omdat..." alleen slaat op het deel "strijdig met de gegevens". Interpunctie dient om schrijvers van wapens te voorzien, en niet om ze ervan te beroven.

Heel even dacht ik: "Is die komma voor "en" nou zo belangrijk? Is het wel de moeite waard om ervoor te strijden? Waarom zou ik geen concessie doen? Ik heb wel andere katten te geselen." Totdat ik over een zin van mezelf stuikelde waaruit ik heel genereus een komma geschraapt had; dat kwam hard aan. Als ik over mijn eigen zinnen struikel, doet mijn lezer dat zeker. Ja, het is zo belangrijk, en het is de moeite waard om te strijden voor het gemak van mijn lezers. Dus: geachte lezer, het volgen van mijn suggesties zal de duidelijkheid ook van jouw stukken kunnen vergroten.

De vreselijke "komma en" is in opmars

Dat komt omdat schrijvers behoefte hebben om hun zinnen helderder te structureren, levendiger te maken, een stukje spanning tussen zinnen vast te houden, en leesverwarring te vermijden. Hier volgen 3 voorbeelden. Battus heeft afgelopen oktober een stuk over komma's gepubliceerd, met daarin het stukje:

In het zojuist verschenen oktobernummer van *Onze Taal* onthult Han van Gessel het geheim: op het redactielokaal van *de Volkskrant* ligt een

stijlboek met de titel *Het Stijlboek van de Volkskrant*, en iedere redacteur kent dat uit zijn hoofd. Dit gaat zelfs zo ver dat toen een eindredacteur las:

Rudy Kousbroek wond zich (terecht) op over het gedoe rond De Bolderkar, en gebruikte de "punt En" en de "komma en" vaardig:

nameloze nachtmerrie. Ik heb het over het feit dat tientallen mensen hun kinderen worden afgenomen — van de ene dag op de andere, zonder afscheid, zonder vorm van proces, zonder de geringste mogelijkheid tot verweer. En waarom? Omdat de welzijnswerkers van een kleuter-dagverblijf onder elkaar hebben beslist dat er met die kinderen incest is gepleegd.

te te worden gedaan. Als het misdrijf zwaar en de verdenking ernstig is, en als er kans bestaat op herhaling (en dat kan hier allemaal van toepassing zijn) dient *de dader* te worden ingesloten; niet dat ik daar in dit verband een voorstander van ben, maar wat nu gebeurt is veel erger.

Ook de purist ("taal-miereneuker" zeggen sommigen) Heldring, die zichzelf conservatief noemt, hanteert hem. Al zou er in de alinea na "Israël" een komma mogen staan, voor het leesgemak.

Misschien vonden de Zweden het nodig, want ze hadden zich ten doel gesteld de Palestijnen en de Israëliërs met elkaar te verzoenen, en daarvoor waren, om te beginnen, grote concessies van Palestijnse kant nodig. Die on-Zweedse omhelzing is een spiering om een kabeljauw te vangen, moet minister Sten Andersson gedacht hebben. *Paris vaut bien une messe*.

Die Palestijnse concessies betroffen vooral de erkenning van het bestaansrecht van de staat Israel en het afzien van alle vormen van terrorisme. Pas als Arafat tot deze concessies bereid zou zijn, zouden de Verenigde Staten hunnerzijds bereid zijn hem als gesprekspartner te aanvaarden en aldus de druk op Israel te verhogen.

Eindelijk dan verscheen Arafat woensdag op een — herhaaldelijk uitgestelde — persconferentie en zette hij, in het Engels (zijn rede van dinsdag had hij in het Arabisch gehouden), de gewenste puntjes op de i. Daarmee had hij voldaan aan de Amerikaanse eisen, en vrijdag al ontmoetten Amerikaanse en Palestijnse delegaties elkaar officieel in Tunis — tot ontsteltenis van de Israëliërs.

En nog een voorbeeld uit het Engels:

I have tried to make the book readable, and present my case within an unfurling story about sleep. Technicalities have been kept to a minimum, although at times, and of necessity, I go into some detail. Wherever possible, I have tried to make it understandable, as the best of my ability.

Zo voorkomt de schrijver dat de lezer eerst denkt dat hij het boek "leesbaar en aanwezig" probeerde te maken; de lezer vermoedde dat laatste al.

Als die "komma en" zo onstuitbaar in opmars is, kun je maar het beste proberen te overzien wat de waarde ervan is. Als we dan (vrij) strikte regels kunnen formuleren wanneer die komma wel en wanneer niet te plaatsen, uitgaande van grammatica, logica en leesgemak, kunnen onze teksten er alleen maar van winnen. Al zullen sommigen in de overgangstijd wel even moeten knippen. Ook voor de conservatief Heldring was dit geen beletsel voor vernieuwing. En dat geeft hoop voor de toekomst.